

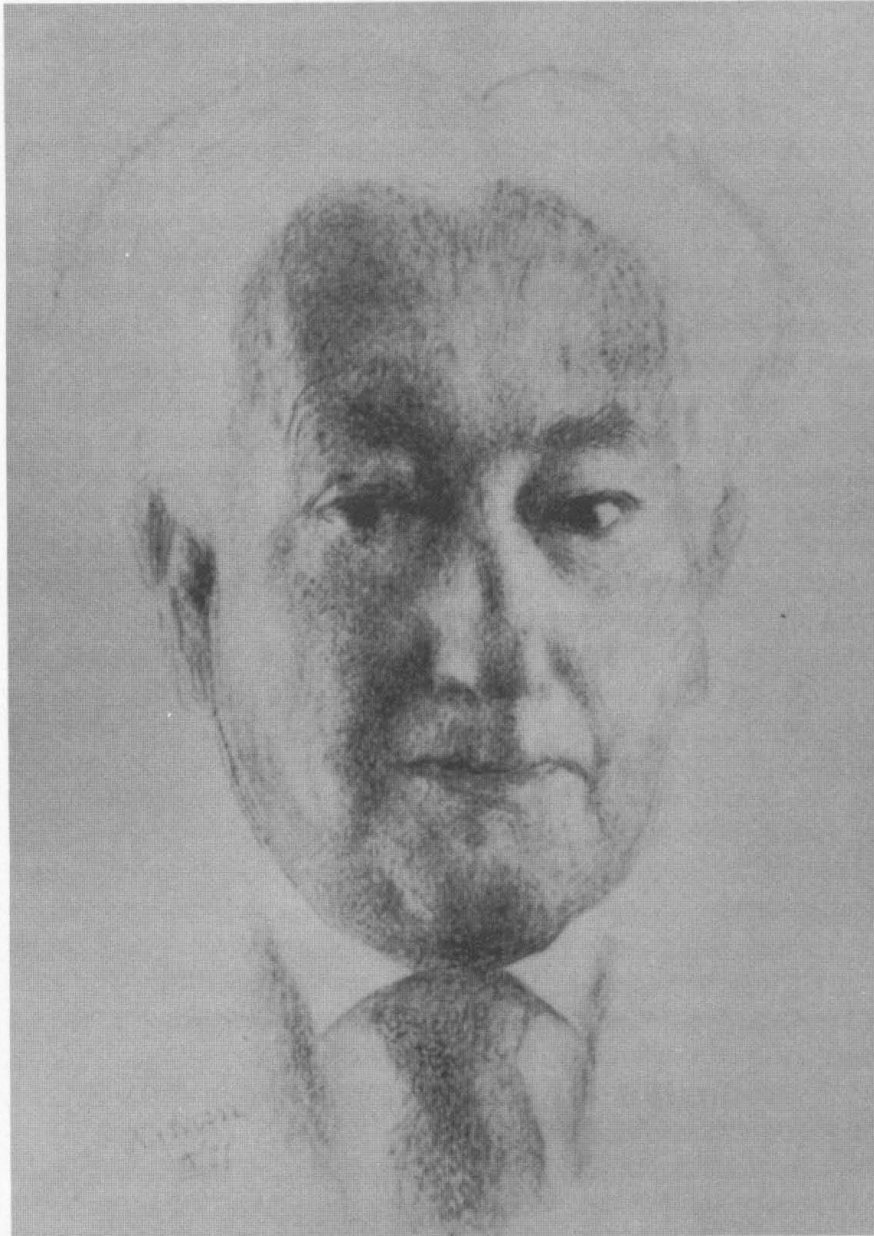
Citation:

S. Dresden, Levensbericht C.F.P. Stutterheim, in:
Levensberichten en herdenkingen, 1992, Amsterdam, pp. 61-68

Herdenking door S. Dresden

Cornelis Ferdinand Petrus Sutterheim

21 mei 1903 - 22 juni 1991

Cornelis Ferdinand Petrus Sutterheim

61

Gesteld dat een ondeskundige toevalligerwijs een bibliografie van Stutterheim's werken in handen krijgt, hij zal met één oogopslag overtuigd raken van de grote hoeveelheid der geschriften. Bij nader toezien zal hij eveneens bemerken dat na enkele verspreide artikelen het eerste grote boek de metafoor tot onderwerp heeft en de vrijwel laatste publikatie uit 1987 nog steeds het woord *vergelijking* in de titel bevat. Het kan hem doen denken dat hij met een geleerde te maken heeft wiens denken cirkelt om één fundamenteel onderwerp. In bepaald opzicht heeft hij daarmee geen ongelijk, maar het doet toch niet in het minst recht aan de verbluffende veelzijdigheid die deze geboren onderzoeker kenmerkt. Zijn onbedwingbare en onvermoeibare nieuwsgierigheid drijft hem van Nederlandse taalkunde naar filosofie, van linguïstiek en literatuurwetenschap naar tekstedities of stilistiek of filologie. Wordt daaraan nog toegevoegd - wat uiteraard niet of nauwelijks in een wetenschappelijke bibliografie vermeld kan staan - dat hij een heel vaardig tekenaar en schaker was, dat hij als musicoloog en als musicus ver boven het gebruikelijke peil uitstak, dan zal niemand het wagen zich ten aanzien van zo vele en zo verschillende activiteiten voor deskundig te houden. Met gevoel voor eigen onvermogen en alleen dankzij hulp van specialisten op menigerlei gebied kan men eraan denken een beeld van dit rijke en veelzijdige denken te schetsen.

Cornelis Ferdinand Petrus Stutterheim is in 1903 te Amsterdam geboren. Het gezin waarin hij opgroeide en tot het einde van zijn studententijd verbleef, hield zich veel met lezen en voorlezen bezig en had daarnaast belangstelling voor muziek. Hij kende er gelukkige kinderjaren waarvan dus niet veel bijzonderheden te vermelden zijn. Wel maakt hij zelf gewag (misschien uit koketterie?) van het inderdaad opmerkelijke feit dat hij pas laat leerde spreken en de onderwijzeres in de eerste klas bij zijn moeder informeerde of hij misschien achterlijk was. Gelet op de retorische talenten die hij later met kennelijk genoegen en bijna uitbundig ten toon spreidt, is het inderdaad een merkwaardig fenomeen dat psychologen zou kunnen boeien. Het doet overigens niets af aan de ijver en trouwhartige belangstelling van het jonge kind dat de problemen verder moeiteloos doorstaat en op de gewone leeftijd tot de HBS wordt toegelaten. Daar komt dan al spoedig iets geheel anders te voorschijn: met enkele vrienden ontdekt hij de schone letteren, wat overgaat in een (zoals hij zelf zegt) maniakaal lezen. Zo ingrijpend en tijdrovend is het dat hij geen kans ziet voor het eindexamen te slagen. Wanneer dat een jaar later wel het geval is, zal hij vervolgens het alfa-staatsexamen afleggen en Nederlands in Amsterdam gaan studeren. 'Het is niet geheel uitgesloten dat ik er iets heb geleerd, maar wat dat was zou ik niet kunnen zeggen', zal hij later over een aantal colleges zeggen. Belangrijker is zeker voor hem geweest dat hij er vrijwel onmiddellijk zijn latere vrouw zal ontmoeten, en wetenschappelijk gezien moet nog belangrijker worden geacht, dat zijn belangstelling voor literatuur als wetenschappelijke studie zienderogen afneemt. Stutterheim gaat onder invloed van de colleges in het Gotisch tot taalkunde over waar hij in volle tevredenheid met echte wetenschap, dat wil zeggen met wetten, te maken krijgt

(de wet van Grassmann, van Grimm, van Sievers en anderen). Maar een overweldigende indruk maakt in het bijzonder Paul's *Prinzipien der Sprachgeschichte* zoals enkele jaren daarna het werk van Saussure.

Daarmede is Stutterheim's inzet voor de algemene taalwetenschap een feit dat gedurende zijn gehele leven niet meer verloren zal gaan. Het betekent dat zijn eerste publikaties, aanvankelijk als scriptie voor het doctoraalexamen geschreven, op dit gebied liggen, maar het weerhoudt toch niet dat hij ook aan literaire studies denkt.

Aan de HBS in Tiel begint het zware leraarsbestaan met dertig lesuren en alles wat daarbij verder komt kijken. Niettemin ziet de beginnende geleerde kans gebieden die hem dierbaar zijn nader te verkennen en als de ware onderzoeker die hij is houdt hij zich tamelijk willekeurig bezig met elk onderwerp dat hij tegenkomt. Aan publiceren denkt hij niet zo zeer, aan een dissertatie in het geheel niet. Totdat zijn vrouw hem op mogelijkheden daartoe wijst. Na enige aarzeling betreffende het te kiezen onderwerp zet hij zich dan van 1933 af tot onderzoek en beschrijving van wat terecht een zeer gecompliceerd verschijnsel wordt genoemd, namelijk de metafoor die door velen vóór hem op heel verschillende wijze is geanalyseerd en gewaardeerd. Zij behoort dan ook tot diverse domeinen, zoals esthetica, mythologie, kennisleer en psycho-analyse om slechts enkele te noemen en betreft fundamentele problemen als bijvoorbeeld het wezen van identiteit en van werkelijkheid. Daardoor onder andere loopt Stutterheim's werkzaamheid uit op een monumentaal proefschrift dat in 1941 verdedigd zal worden en hem het predikaat *cum laude* oplevert. Het was de bedoeling bij de Amsterdamse filosoof H.J. Pos te promoveren; oorlogsomstandigheden maakten dat onmogelijk, zodat A.W. de Groot de taak heeft overgenomen.

Wat Stutterheim wenst uit te voeren is een uiteraard wetenschappelijk onderzoek niet naar het verschijnsel in literatuur en elders maar naar het begrip zoals dat door vroegere onderzoekers is gehanteerd. Uitgangspunt dient natuurlijk te zijn het verzamelen van de talloze feiten die hieromtrent gevonden kunnen worden. Geen wetenschap kan echter bedreven worden door feiten op elkaar te stapelen en met dergelijke addities genoeg te nemen. Van dit aggregaat moet een systeem worden gemaakt, de erkenning dat geen feit is vast te stellen zonder theorie is onvermijdelijk. Zo komen in dit geleerde werk vele en zeer vele onderzoekers (van Arabische rhetores en Aristoteles tot Kant, Wundt, Husserl en Mauthner)

aan de orde, hun theorieën worden kritisch-refererend onderzocht volgens een methode die later door hem immanent kritisch wordt genoemd. Daarbij komt vrijwel altijd te voorschijn dat elke geleerde zich op een gegeven ogenblik in onderlinge strijdigheden (Stutterheim spreekt nogal eens over 'wrong') zal bevinden. De oorzaak daarvan is wellicht al gegeven met de benaming zelf: het woord *metafoor* of *overdrachtelijkheid* is zelf al overdrachtelijk gebruikt. Men moet zich dus afvragen wat waarop wordt overgedragen. Volgens sommigen is verder door de overdracht een nieuw woord ontstaan, dat met het oude alleen de

vorm gemeen heeft, naar een andere opvatting behoudt het juist zijn oude betekenis en komt er een nieuwe bij. Stutterheim toont aan dat geen van beide meningen te handhaven is. Hij sluit zich aan bij de opvatting van Reichling die (volgens Stutterheim's formulering) erop neerkomt dat een woord in alle gebruiksgevallen zijn identiteit behoudt en wel door zijn betekenis-eenheid. Ik mag mij niet veroorloven dat nader te bezien en wijs alleen erop dat refererende analyse hier en zeker ook op andere plaatsen in waarderende kritiek overgaat. Het is ook moeilijk te begrijpen hoe dat anders zou kunnen. Desondanks is Stutterheim altijd overtuigd gebleven van twee verschillende vormen van kritiek: een immanente die zoals het woord zegt van binnen uit de bestudeerde theorie uiteenzet, doorlicht en tracht te volgen, en een transcendente die van buiten af wijst op het falen of slagen van resultaten die de theorie bereikt of meent te bereiken. In beide opzichten is Stutterheim een grootmeester geweest en wel zo zeer dat men zich in gemoede kan bezinnen op de vraag of zijn belangrijkste verdiensten niet vooral liggen in deze voor hem dubbele kritische activiteit. Niet alleen vertoonde hij tot op hoge leeftijd een verrassende openheid ten aanzien van nieuwe denkbeelden (ook al is dit juist onlangs, maar zeker ten onrechte, betwist voor wat betreft structuralisme en generatieve taalkunde), hij had ook een robuuste greep op elke theorie die hij toch delicaat en bijna liefdevol wist te ontvouwen. Er is wellicht, als ik het goed zie, een prijs betaald voor deze opmerkelijke en uitzonderlijke kwaliteiten. De gretigheid waarmee hij literatuur, taaltheorieën, wijsgerige doctrines in zich opnam en verwerkte, hun belang dat hij kon erkennen en weergeven, maakten dat hij er niet toe kwam of niet wilde komen zelf een systeem op te bouwen. Hij die schijnbaar alles over had voor systematiek en wetmatigheden blijkt elk systeem uiteindelijk te vermijden. Hij placht dikwijls te zeggen dat hij niet wist wat waar, maar wel wat per se niet waar was. Het is dan ook geen toeval dat van de bijna zeventienhonderd bladzijden van het proefschrift zegge en schrijve twee aan een conclusie gewijd zijn. Evenmin is het toevallig dat zijn promotor hem later bestempelde als 'het kwade geweten van de taalkunde' en hij deze uitspraak een enkele keer met zichtbaar genoegen voor het nageslacht bewaard heeft. Maar hij voegde er wel aan toe dat hij ook altijd 'het kwade geweten van zichzelf' geweest is, wat wellicht een dimensie meer aanbrengt in dit geleerdenleven.

Dat is echter nog lang niet duidelijk ten tijde van de promotie en in de oorlogsjaren, die het gezin niet zonder ernstige moeilijkheden heeft doorstaan. Al spoedig na de bevrijding van het Zuiden worden beiden geëvacueerd en zwerven rond in de Betuwe; na de vijfde mei keren zij terug in een onbewoonbaar huis waar een belangrijk aantal boeken onder water blijkt te staan. Alles wat in bewaring was gegeven bleek gestolen of vernietigd, ook een prachtige viool waaraan Stutterheim met zo grote toewijding zo vele uren had besteed. Zelfs in de oorlogsjaren heeft Stutterheim het nodige geschreven, daarna begint een niet aflatende stroom van publikaties. Als leraar aan het Rotterdamse Gymnasium Erasmianum en al spoedig als docent aan de Centrale Opleidingscursus te Utrecht

vervult Stutterheim taken die van menigeen alle beschikbare tijd zouden opeisen. Daarentegen maakt hij publiek wat hem in die tijd ter beschikking stond. Het betreft direct en indirect bewerkingen of een voortzetting van de dissertatie die tot heden ten dage zijn *magnum opus* en een soort knooppunt blijkt te zijn. Er volgt overigens ook de editie van *Twee onbekende tafelspelen* in 1946, die met de veel latere uitgave van *Bredero's Spaanschen Brabander* getuigt van Stutterheim's kunde en kennis op dit gebied. Zou men denken aan een schommeling tussen zuivere filologie en theoretische analyse, dan is dat veel te simpel. In 1943 werd bijvoorbeeld een boekje van zijn schoonvader J.M. Acket betreffende stijlstudie door hem bewerkt. In 1947 verschijnt zijn eigen *Stijlleer*. Het wordt gevolgd door *Problemen der literatuurwetenschap* (1953). Nu kan het dus schijnen alsof Stutterheim zich tot literaire vraagstukken heeft gewend, maar dat wordt weersproken door een indrukwekkende *Inleiding tot de taal-philosophie* (1949) en ook door *Taalbeschouwing en taalbeheersing* (1954), een taaldidactische studie die behalve grondig en nog steeds nuttig ook uiterst vermakelijk is en voor degenen die hem niet persoonlijk kenden een onverwacht facet van zijn persoonlijkheid belicht.

Gesteund door een fotografisch geheugen, dat hem toestond vrijwel zonder aantekeningen en fiches te werken, en op basis van materiaal dat hem door onderwijservaring rijkelijk geleverd was weet hij ook de schijnbaar droogste onderwerpen tot leven te brengen, op amuse wijze hun wezenlijk belang te onderstrepen, en zo de waarde der theorieën die hij ontwikkelt in een helder daglicht te stellen. Het wekt dan ook geen verbazing, dat hij in 1956 tot hoogleraar Nederlandse taalkunde in Leiden benoemd wordt. Of misschien toch wel: naar veler mening was het namelijk veel te laat. De oorzaak daarvan kan men slechts vermoeden, misschien ligt ze in de verbijsterende verscheidenheid van gebieden die hij zo duidelijk beheerst, wat in de universitaire wereld niet altijd naar behoren op prijs wordt gesteld. In ieder geval heeft onze Akademie er goed aan gedaan en (mag ik het zeggen?) een nogal ongewoon initiatief getoond door hem veel eerder (in 1948) tot lid te kiezen.

Aan het universitaire onderwijs heeft Stutterheim zich gegeven met de kracht, het enthousiasme en de didactische talenten die hem eigen waren, ook al wordt er (zoals vrijwel altijd het geval is) door oud-leerlingen verschillend geoordeeld. Er zijn er die menen dat hij over de hoofden van velen heen sprak, dat zijn werkcolleges voornamelijk door hem zelf met lange tirades werden gevuld en dus niets anders dan verkapte hoorcolleges waren, en hij zeker in het begin streng en sarcastisch optrad. Maar een ander bericht hoe hij 'schitterend college gaf, stralend van vermaak over de domheid van de mensen, kwistig met anekdotes, helder en duidelijk'. En allen zijn het erover eens, dat hun altijd weer met alle beschikbare middelen kritische zin werd bijgebracht, wellicht het grootste compliment dat een wetenschappelijk docent en opvoeder kan worden gemaakt. Het betekent ook, dat Stutterheim er geen waarde aan hechtte een school te vormen (dat zou dogmatisme inhouden) en leerlingen te kweken die voornamelijk

volgelingen zouden zijn. Hij wenste dat een theorie begrepen en getoetst, en de volle verantwoordelijkheid daarvoor door een ieder individueel gedragen zou worden.

Daarmede is het eveneens begrijpelijk dat hij weinig belangstelling overhad voor alle bijkomstige werkzaamheden. Aan enkele bestuursfuncties heeft hij zich niet onttrokken maar evenmin overdadige aandacht besteed. Zijn onwil, misschien ook zijn angstvalligheid om zich te committeren berusten inderdaad op een tot in het wezen kritisch vermogen, dat in veel gevallen naar beschouwelijkheid en altijd naar relativering leidt. Stutterheim was bovendien een man voor wie wat het praktische leven van alledag aangaat altijd is gezorgd, eerst in de familiekring later door zijn vrouw. Zij nam hem veel zo niet alles uit handen: om de organisatie van de grote reizen die zij samen maakten behoefde hij zich niet te bekommeren, alle financiële kwesties liet hij aan haar over. Zo kon hij zich lange jaren alleen en uitsluitend aan zijn werk wijden. Met onzelfzuchtige gulheid werden studies en uitvoerige beschouwingen in vele feestbundels, encyclopedieën of tijdschriften gestrooid. Gestrooid en soms ook begraven. Gelukkig is een aantal technische en gedetailleerde artikelen (bijvoorbeeld over *Vers en voordracht of Het conflict der werkelijkheden in het taalkunstwerk*) gebundeld in *Conflicten en grenzen* (1963), terwijl hem met de geëigende titel *Uit de verstrooiing* (1971) een twintigtal van zijn linguïstische studies (onder andere over *Enkelvoudige en samengestelde prominentieverhoudingen*, over *Gothic and philology* of *Accentverschillen tussen homoniemen in minimale zinparen*) bij zijn afscheid als hoogleraar is aangeboden.

Hieruit de gevolgtrekking maken dat Stutterheim een studeerkamergeleerde was ligt voor de hand, ware het niet dat bij hem een conclusie steeds ondermijnd wordt. Hij was een trouw vriend en trouw lid van verscheidene genootschappen; hij hield, ook in moeilijke omstandigheden, van gezelligheid en liet ongaarne de geneugten des levens aan zich voorbijgaan. Door een niet aflatende stroom van meesterlijk vertelde anekdotes was hij dikwijls het centrum van elk gezelschap. Zo zeer is dit het geval, dat men zich mag afvragen wat in deze uitbundigheid schuil ging en geheim werd gehouden. Daartoe geven enkele van zijn geschriften alle aanleiding. Zoals er voor hem tussen verschillende wetenschapsgebieden geen grenzen te vinden zijn, zo bestaat er ook geen strenge scheiding die wetenschap en artistieke activiteiten verdeeld houdt. Zijn gehele oeuvre is gedrenkt in muziek waarvan ook de technische kant veelal ter sprake wordt gebracht. Maar er is meer: reeds in 1946 was de roman van een musicus *De pianola* verschenen, naderhand verbreidt hij in kleine kring een novelle *De man die niet Wilgenburg wilde heten* (1984) en in 1988 een dichtbundel. Het is ook zeker dat er in manuscript een toneelspel *Raspoetin* bestaat, vele aforismen geschreven zijn en een bundel *Kwatrijnen in mineur* tot de laatste levensmaanden voor publikatie in gereedheid werd gebracht. In al deze gevallen worden van de naam twee voorletters weggelaten en blijft alleen de *C* over, zodat er als het ware een nieuwe 'persona' is ontstaan. Zou het heel overmoedig zijn in deze vreemde persoons

identiteit een andere vorm terug te vinden van de dubbele betekenis en de betekenisidentiteit die hem van jongsaf bezighouden? Het recht daartoe kan men ontleen aan de novelle zelf die uitsluitend betrekking heeft op een aantal amusant-verrassende maar uiteindelijk griezelige persoonsverwarringen. De hoofdpersoon zal niet geheel samenvallen met C. Stutterheim die niet dezelfde is als C.F.P. Maar het is moeilijk tussen feit en fictie te onderscheiden, zulks te meer wanneer in een nawoord gesteld is dat men daaraan 'vooral niet te veel' moet denken en als laatste woorden 'vooral niet te weinig'.

Overall blijkt dat ook de geleerde, die zich zo koel-kritisch bezon op regels en wetmatigheden daarbij telkens stuit op duistere en zelfs angstwekkende raadselen. Hij heeft veel weg, zoals een dichtregel zegt, van iemand die 'radeloos uit wat hij niet begrijpt wat zin wil rapen'. Wät zin, niet dè zin; het brengt Stutterheim ertoe vooral de dwaasheid der wereld te beleven. Verwonderd *zoekt* hij altijd en met al zijn vermogens, hij vraagt sinds het Rilke-motto van zijn eerste grote werk voortdurend en heeft geen passend antwoord. In kwatrijnen die de karikatuur van een onderzoeker bevatten wordt zelfs gesproken over 'niet te verdragen pijnen, bloed en wonden/en menselijkheid tot bloedens toe geschonden'. Termen die in zijn wetenschappelijk werk zorgvuldig afgeschermd blijven maar daarom niet minder wezenlijk zijn en elders regelmatig te voorschijn komen. Dat zou inderdaad een kwaad geweten ten gevolge kunnen hebben. Er vindt evenwel een versmelting plaats van wetenschappelijke gestrengheid en wat hij in een ondertitel de 'vreselijke toevale' noemt. Het ene is geen tegenstelling meer van het andere: zij sluiten als in een contrapunt harmonisch op elkaar aan en bewijzen de complexiteit en rijkdom van een geheel oeuvre.

